

DE UITSTRALING VAN JACQUES LACAN

- Philippe Van Haute, *Psychoanalyse en filosofie. Het imaginaire en het symbolische in het werk van Jacques Lacan*. Leuven. Peeters, 1989, 182 blz., ISBN 90 6831 220 0
- Hubert Van Hoorde, *Psychiatrie en psychoanalyse : scheiding van tafel en bank ?* Gent, Idesca, 1992, 193 blz., ISSN 0771-5862

De Franse psychiater-psychoanalyst-filosoof Jacques Lacan (1901-1981) behoort — helaas — tot deze 'enfants terribles' van de menswetenschappen waardoor een onbevangen houding en benadering van hun werk bemoeilijkt wordt. Zoals met kunstenaars is het vaak niet goêd met de empirische persoonlijkheid van auteurs kennis te maken : men moet hun boeken en artikelen lezen en zich het best ver houden van hun publieke optredens. In dit opzicht heeft Jacques Lacan een reputatie opgebouwd die met zich heeft meegebracht dat hij voor de ene een idool is en voor de andere iemand die men als de pest dient te vermijden. Lezen zonder vooroordelen wordt dan meer dan ooit een onbegonnen zaak, omdat men zich nu eenmaal van het omstreden 'Lacan-beeld' niet meer kan ontdoen. Philippe Van Haute en Hubert Van Hoorde zijn ongetwijfeld auteurs die de rest van hun leven hun 'Lacan-beeld' met zich zullen meedragen. Dit wil echter niet zeggen dat hun boeken of artikelen van het lacanisme bol staan en dat ze in een onweerstaanbare idolatrie zouden vervallen zijn. In de twee boeken die hier voorliggen, getuigen ze van hun gedegen onderzoek, van een systematiseren van reflecties waartoe lectuur en klinische praktijk aanleiding hebben gegeven. De twee boeken vullen elkaar goed aan. Philippe Van Haute is eerst en vooral een wijsgeer en het boek dat hij hier publiceert (en in 1991 bekroond met de prijs uitgereikt door de Stichting Psychiatrie en Filosofie) draagt alle kenmerken van een dissertatie op basis van tekstanalyses. Daartegenover is Hubert Van Hoorde in de eerste plaats een psychoanalyserend psychiater die vanuit zijn klinische bevindingen in de spreekkamer schrijft. Beide auteurs bieden vanuit hun specifieke discipline een introducerende studie met dit grote, en elkaar aanvullende, verschil dat de filosoof via de filologische lectuur van teksten de basiscomponenten van het theoretische werk van Lacan presenteert, terwijl de psychiater tegen de achtergrond van zijn voortdurende dialoog met Lacan de actuele problematiek van de psychiatrie als 'classificatie-wetenschap' bekritiseert.

Het boek *Psychoanalyse en filosofie* beoogt slechts het aantonen van het problematische karakter van sommige lacaniaanse grondinzichten. Hiervoor hanteert de auteur veeleer de descriptief-explorerende methode dan een kritische die de inzichten uiteindelijk aan wijsgerig-antropologische en klinische problematieken toetst. Het werk bestaat uit vier hoofdstukken, waarvan het eerste, 'Het imaginaire en het symbolische : een hegeliâns onderscheid ?', ingaat op Lacans lectuur van Hegel via het werk en de lessen van de bekende Franse leraar Alexandre Kojève. Het is bekend dat er in het denken van Lacan een hiërarchisch onderscheid tussen het imaginaire en het symbolische bestaat. In het imaginaire blijft het subject in een spiegelbeeld-stadium gefixeerd wat een miskenning van de werkelijkheid inhoudt. De psychoanalytische praxis wil nu het subject met zijn onbepaaldheid confronteren, teneinde de imaginaire miskenning van de realiteit in het vlak van het symbolische te overwinnen. Welnu, Hegel biedt met zijn notie van het 'ongelukkige

bewustzijn' het model voor een antropologie die de mens voorstelt als iemand die rusteloos zoekt om uiteindelijk met zijn wezen samen te vallen, wat nooit lukt. Dit voortdurend zoeken is voor Lacan kenmerkend voor de subjectiviteit die zijn imaginaire fixaties tracht te negeren in een verhaal van de werkelijkheid dat zich nooit tot een versteend beeld of systeem laat vastpinnen.

Van Haute duidt op de complexiteit van dit proces door in het tweede hoofdstuk over 'psychoanalyse en authenticiteit' de uitdaging van de tijdservaring te thematiseren. Wat betekent het dat het subject zich in zijn levensloop met zijn onbepaaldheid geconfronteerd weet? Is dit niet het assumeren van *zijn* eindigheid en van de eindigheid van de mensen waarmee hij omgaat? Verwijzend naar Heidegger stelt de auteur dat de psychoanalyse op een assumptie van het *Sein zum Tode* gericht is, die men tegelijk als de voorwaarde voor een volledige reconstructie van de geschiedenis van het subject kan opvatten. In de verhouding die het met de dood aangaat, blijft het subject echter in de sfeer van de angst en van het imaginaire wanneer het 'onwetend' blijft ten aanzien van de dood of wanneer het de dood oneigenlijk in de voorstelling van een 'voltooide toekomst' situeert, opgevat in de miskennis van de ontkenning van zijn radikale heterogeniteit. 'Sein zum Tode' vangen in een betekenis-fixatie blijft een imaginaire miskennis van de gespletenheid van de subjectiviteit. Zingeving en zinvinding als symbolische antwoorden op de nietigheidservaring zijn in dat opzicht steeds broos en vatbaar voor imaginaire aantasting. Hoe kunnen we dan nog een authentieke verhouding met de dood aangaan? "Het subject moet zich volgens Lacan in de analyse op een tweevoudige wijze als 'erfgenaam' erkennen. Het moet zowel zijn oorspronkelijk verlies in de orde van het symbolische op zich nemen als zijn geschiedenis reconstrueren. Beide 'momenten' vormen één proces. Het imaginaire (lege) spreken verhindert ons evenwel onze nietigheid te erkennen. De volledige reconstructie van de geschiedenis is dan ook onverbreekbaar verbonden met het 'menuet' tussen het *ego* en het *id*, waarin de imaginaire miskennis (het lege spreken) zou overwonnen worden. Dit 'Menuet' moet de assumptie van het 'ten-dode-zijn' mogelijk maken" (blz. 90).

In het maken van een passend onderscheid tussen het 'lege' imaginaire spreken en het symbolische verhaal is het van belang aan de logica van de betekenaar aandacht te schenken. Dit is het thema van het derde hoofdstuk over 'psychoanalyse en existentialisme' waarin de auteur naast de bijdrage van de linguïstiek om de autonomie van het symbolische toe te lichten, Lacan met deze andere Kojève-leerling, met name Sartre, confronteert. Beide denkers, die elkaar in Parijs hebben gekend, zijn aan de hegeliaanse notie van het 'ongelukkige bewustzijn' schatplichtig wanneer ze stellen dat de gespletenheid van het subject onophebaar is en dat het subject met zichzelf niet kan samenvallen, of uitgedrukt in de sartriaanse begrippen: de eenheid van het 'en-soi' en het 'pour-soi' is niets anders dan een vrome wens. Van Haute ziet tussen Lacan en Sartre een interessante relatie: "De omslag van Sartres bewustzijnsfilosofie naar Lacans filosofie van het onbewuste is gefundeerd in een logica van de betekenaar. Volgens Lacan is (de zekerheid van) het subject een effect van de (articulatie van de) betekenaar. Volgens Sartre daarentegen is het subject als (zelf)bewustzijn een werkelijkheid *sui generis*. Het sartriaanse *pour-soi* is immers niet afleidbaar. Het is zijn eigen grond. Lacan zal eerder de betekenaar als werkelijkheid *sui generis* beschouwen. De keten van betekenaars is niet verder afleidbaar. Het subject daarentegen kan slechts als mogelijkheidsvoorwaarde vanuit de werkzaamheid

van de betekenaar gededuceerd worden. De zekerheid van het subject op het niveau van het betekende is volgens Lacan op haar beurt afhankelijk van iets wat zelf nooit in de betekenisvolle werkelijkheid gegeven kan zijn (de spreekact als zodanig)" (blz. 127-128).

Dit alles dreigt slechts 'filosofie' te zijn en verweg van de psychoanalytische praktijk die in de eerste plaats met geïncarneerde subjecten te maken heeft. Daaraan wijdt de auteur zijn laatste hoofdstuk, waarin hij aandacht aan behoefte, vraag en begeerte besteedt, het fenomeen van het fantasma bespreekt en Lacans theorie van de overdracht en de psychoanalytische praxis toelicht om nu op een concrete manier bij het problematische van het hiërarchische onderscheid tussen het symbolische en het imaginaire uit te monden. De auteur blijft evenwel de filosoof wanneer hij in zijn al te korte kritische eindbeschouwingen tot de vaststelling komt dat Lacan een aantal theoretische problemen niet weet op te lossen of wanneer hij eerder pragmatisch (of zelfs opportunistisch) van hegeliaanse noties gebruik maakt zonder die vakfilosofisch te adstrueren. Met de bemiddeling van het imaginaire in de begeerte blijft de auteur ook moeilijkheden hebben : "Het denken van Lacan wordt niet alleen erg problematisch, het leidt ook tot moeilijk oplosbare aporieën. Wanneer bijvoorbeeld het geloof aan de mogelijkheid van een wederzijdse voltooiing het imaginaire wezenlijk kenmerkt en de begeerte tegelijk even wezenlijk door het imaginaire bemiddeld is, dan is de 'tocht doorheen het fantasma' gedeeltelijk ook een 'tocht uit de begeerte'. Het is niet erg duidelijk wat dit kan betekenen" (blz. 160-161), waarmee Van Haute een zin uitspreekt waarin velen zich herkennen als zij zich intellectueel met het geschreven werk van Jacques Lacan trachten in te laten. Van Haute wil eigenlijk dat het imaginaire in de psychoanalyse anders gewaardeerd zou worden : in het licht van de beoogde symbolische functiewijze kan de psychoanalyse er niet in bestaan slechts de imaginaire miskenningen van de werkelijkheid te overwinnen, maar een verhouding tot het tekort te ontwikkelen waarbij tegelijk de vruchtbaarheid van het imaginaire onderkend wordt.

*

In zijn boek, *Psychiatrie en psychoanalyse : scheiding van tafel en bank ?*, behandelt Hubert Van Hoorde onvermijdelijk ook de problematiek van de mens die soms onnoemelijk aan zijn gespletenheid of tekort lijdt. De auteur is echter geen wijsgeer die de mogelijkhedenvoorwaarden formuleert of opspoort om dit lijden antropologisch te begrijpen, maar de arts die omzichtig en behoedzaam met de patiënt wil en moet omgaan, zonder in de valkuil te lopen van de imaginaire voorstelling dat het lijden met een simpele ingreep valt op te heffen — dit zou immers de miskenning van de werkelijkheid van het lijden impliceren. Als psychiater met een therapeutische praktijk is de auteur de arts die de bijzondere getuige van het lijden is en in dat perspectief heel wat vragen heeft bij een al te activistische psychiatrische praktijk. Hij schrijft : "Zichzelf al te veel zien in de rol van genezer, en niet in die van getuige, belet de moderne psychiater wel vaker te onderscheiden wat van belang is" (blz. 18). En even verder : stelt hij dat men "slechts een oncontroleerbare symptoomverschuiving tot stand" brengt, wanneer men met al te gemakkelijke kunstgrepen de mensen van ware problemen meent te kunnen verlossen. Daarom houdt Van Hoorde in dit boek, de schriftelijke neerslag van een reeks seminars die hij aan de Gentse Rijksuniversiteit in de Faculteit van de Psychologische en Pedagogische

Wetenschappen heeft geleid, een pleidooi voor een psychiatrie die, in plaats van van een positivistisch classificatiesysteem, zoals het omstreden DSM-systeem (Diagnostic and Statistic Manuel of Mental Diseases) gebruik te maken, zich door de psychoanalyse als de wetenschap van het sprekende subject laat inspireren. In de praktijk is deze wetenschap een ervaren en behoedzaam luisteren én interpreteren, dus een hermeneutische praxis die weet heeft van de historiciteit en van de culturele en biologische contextualiteit van 'la condition humaine' — het menselijk tekort (of de menselijke voorwaardelijkheid). Tegen deze achtergrond gaat de auteur uit van de status van het symptoom in de psychiatrische en psychoanalytische kliniek, van de status van de nosologische begrippen en hun kanteling in de kliniek onder overdracht, van het object, het objectiveren en de discours-theorie. Hij maakt uitvoerig gebruik van verhalen uit de therapeutische praktijk en schuwt referenties uit literatuur en film niet; zijn uitgangsverhaal is trouwens een goedgekozen 'strip' van Sempé. Ja, als de psychiatrische kliniek het experimentatieveld van de antropologie en als het alledaagse culturele leven het toepassingsgebied van de psychoanalyse is, dan bevatten vele cultuurexpressies betekenaars van de 'condition humaine'. Daarom, zo herhaalt Van Hoorde meer dan eens terecht, kan de psychiatrische praktijk er niet in bestaan een boek met tabellen toe te passen. "De huidige constellatie van de psychiatrische praxis is van die orde dat niet genoeg kan worden gehamerd op de absolute noodzaak dat elke klacht, elke aanmelding, welke zij ook moge zijn, toch steeds weer een poging verdient haar in een context te hersituëren, haar in een verhaal recht tot uitspreken te verlenen en van zodra dit mogelijk is, een levensverhaal tot het woord, tot de betekenaar te laten ontstaan. Waarmee mijn 'neen' op de vraag of men psychiater kan zijn zonder enige analytische referentie reeds iets meer adstructie heeft gekregen. Toegegeven, de gehele psychiatrie wordt niet door de psychoanalytische theorie omschreven, noch is zij in haar totaliteit in een psychoanalytische praxis stricto sensu te vatten. Maar het is evenmin mogelijk beschouwingen van psychoanalytische signatuur uit het psychiatrische veld weg te denken, noch kan men ermee volstaan ze onder de zedige dekmantel van de zogenaamde psychodynamische theorie te verbergen. Het snedige van de waarheid raakt verloren, de vlucht in de techniciteit der toepassingen en de massale, beveiligende stolp van de toepassing worden dan verheven tot de status van therapie als hulpverlenende behoeftenleniging. Het gevaar is levensgroot dat het opvullen van de nooddruft blijvend verward wordt met het herstellen van de waarheid van het subject : waar aalmoes waarheid is, verdwijnt het subject in een totalitaire wereld waartegenover de ontorende visie van George Orwells *1984* kinderspel is" (blz. 100).

Dit wat lange citaat illustreert waar het Van Hoorde uiteindelijk om doen is : geen ideologie van de te herstellen mens — alsof hij een meestal defecte auto zou zijn, resultaat van een fabricagefout — maar een zorg (het woord spiritualiteit zou hier op z'n plaats kunnen zijn) voor de aandacht voor de lijdende mens die iedere mens per definitie is. Tegelijk spreekt uit dit citaat het gezond verstand van de arts. Verder, en in deze academische context niet onbelangrijk, beklemtoont Van Hoorde de relatieve schatplicht van de open psychiatrie ten aanzien van de psychoanalyse. Helaas mis ik de complementaire relatie : het belang van de geneeskunde in het algemeen en van de psychiatrie in het bijzonder voor de psychoanalytische kliniek. Freud heeft destijds wel een lans gebroken voor de lekenanalyse; ik vrees gedeeltelijk om opportunistische redenen, aangezien zijn

dochter Anna Freud geen artsenopleiding had en toch analyste wou worden. Men kan er echter niet om heen dat de psychoanalyse in artsenmiddens is geboren, dat Freud, Jung, Binswanger, Lacan, Antoine Mooij en Hubert Van Hoorde een artsenopleiding hebben genoten. Wanneer nu de traditionele psychiatrie de verworvenheden van de psychoanalyse niet moet negeren, ontkennen of verdringen, mag men dan ook niet verwachten dat de analisten ook iets van geneeskunde kunnen leren? Daarover vertelt het boek te weinig. Het subject is een geïncarneerd wezen dat bezielend/verlijfelijgend (= de twee betekenissen zijn hier niet van elkaar los te haken) van de wereld is en zich (zo moeizaam) in de wereld en in zijn sterfelijke geschiedenis dient te oriënteren. In deze context is het lichaam geen motor of een mechanisme, ook geen aan de menselijkheid additief dierlijk substraat, waardoor de dagdagelijkse artspraktijk een variante van de veeartsenpraktijk zou betekenen. De sprekende mens heeft het over de wereld en over zichzelf, ook als biologisch wezen (wat niet het zelfde is als dierlijk wezen), waarvan de anatomie, de fysiologie, de neurologie en de endocrinologie partiële benaderingswijzen zijn die men nooit tot een absoluut verzelfstandigd wetenschappelijk discours mag laten dichtklonteren, maar die wel een relatief open systeem kunnen vormen dat steeds in een ruimer veld van de mens- en cultuurwetenschappen te integreren valt. De huisarts, geconfronteerd met de hoofd-, darm- of maagklachten van de concrete patiënt voor zich in de spreekkamer werkt ongetwijfeld — als hij een attentvolle en dus een echte huisarts is — (impliciet) met dit antropologische paradigma. Het is niet toevallig dat psychiater Jan Hendrik van den Berg, leerling van Rümke en met een onortodox gevoel voor de psychoanalyse, zijn magistrale studie over het menselijk lichaam aan de huisartsen opdraagt en met de problematiek van de huisarts begint. De huisarts weet wat een lijf is, omdat hij een lijfelijk-diagnostisch, manueel contact heeft met het zieke, gepijnigde en lijdende lichaam/lijf en tegelijk de patiënt in zijn huiselijkheid en wereldlijkheid kent. Moet een goed psychiater-analyst niet ook een beetje huisarts zijn (geweest)?

Vind ik van bovenstaande problematiek begrijpelijkerwijze niets in het filosofische boek van Philippe Van Haute terug, ik ontdek het helaas ook te weinig in het werk van Hubert Van Hoorde. Er is een weg van de psychiatrie naar de psychoanalyse; is er nu ook geen weg terug, zodat we van een echte dialectiek, van een authentieke dialoog kunnen spreken? Of heeft Van Hoorde zich teveel ingepast in een midden dat al te sterk door die lacaniaanse analisten wordt beheerst en dat te eenzijdig van de traditionele geneeskunde afstand wil nemen? In dat perspectief is zijn zevende hoofdstuk over de psychische realiteit en de verwijzing naar Maurice Merleau-Ponty te summier of slechts een eerste aanzet; de auteur erkent hier trouwens grootmoedig zijn tekorten in het intellectuele begrijpen van wat met een hermeneutiek van het lichaam kan bedoeld zijn. Bovendien is het de vraag of men niet heel voorzichtig moet zijn met mogelijke opdelingen, zoals Van Hoorde voorstelt: "tussen het lichaam als biologisch individu — dat dan meteen het object kan zijn van de geneeskundige wetenschap — en het lijf als getekend, gesproken betekend of zelfs verneden door de betekenaar met het object *a* als rest en zijn plaats in het reële als resultaat" (blz. 87; volgens Lacan is het 'object *a*' iets waarvan het subject, om zich te constitueren, zich als orgaan heeft afgescheiden). Het is een wat cryptische zin, maar de auteur lijkt zich al beter in de hermeneutiek van de lijfelijkheid thuis te voelen wanneer hij uiteindelijk tot de formulering komt: "als het lichaam object van de biologie en de

geneseskunde is en tot de categorie van het biologisch individu behoort, dan is het lijf de (...) geconstrueerde realiteit, als wat niet onmiddellijk gegeven is. (...) Het lijf is onderworpen aan de orde van de betekenaar, wat duidelijker de richting van ons denken aangeeft dan de benoeming van het lichaam als hermeneutisch project" (blz. 88). Het gaat met mensen uiteindelijk nooit om lichamen, maar om de lijfelijheid, en *die* lijfelijheid dient men een hermeneutisch project te noemen, namelijk het project dat elk subject zich in de wereld en in zijn sterfelijke geschiedenis te oriënteren heeft. Is dit niet de gemeenschappelijke realiteit waarmee zowel de huisarts als de psychotherapeut (psychiater/psychoanalyst) geconfronteerd wordt en waarvan zij allebei de geïnitieerde getuigen moeten zijn om helend aan die realiteit te kunnen participeren? Dit is een vraag die we eerder aan de arts Van Hoorde dan aan de filosoof Van Haute kunnen stellen.

In de beide boeken is het werk van Jacques Lacan uitdrukkelijk aanwezig. In meerdere opzichten heeft men het boek van Van Haute nodig om het werk van Van Hoorde te volgen, omdat de laatste een aantal noties van de Franse psychiater als voorondersteld beschouwt en voortdurend lacaniaans denkt. Eén keer doet Van Hoorde een poging om Lacans theorie van het discours, met formalistische tekenstjes en al, toe te lichten, maar zo'n uiteenzetting staat eerder op zichzelf en god weet waarvoor die pseudo-algebraïsche tekens moeten dienen — in ieder geval doet Van Hoorde er in de rest van zijn boek niets mee. De twee boeken verschillen heel sterk in stijl. Van Haute houdt een vooral reproductief wijsgerig vertoog, paraphraseert Hegel, Kojève, Freud, Lacan, Sartre, Heidegger in korte Nederlandse zinnestjes. Dit kan een kwaliteit zijn, helaas zijn die parafrasen niet altijd helder en geef ik de voorkeur aan de oorspronkelijke teksten die in een overdadig (ook soms overbodig) voetnotenapparaat zijn opgenomen. Van Hoordes taal is vaak gekunsteld, doorspekt van allerlei spitsvondigheden waaraan hij ongetwijfeld veel genoegen heeft beleefd. Alleen vrees ik dat de lezer dit genoegen niet altijd kan delen. Van Hautes boek vormt duidelijk een homogeen geheel, al zijn de vier hoofdstukken voor een deel als afzonderlijke essays te lezen. De samenhang in Van Hoordes boek is problematischer, omdat de auteur in zijn discours een zekere speelsheid tracht te behouden die enerzijds haar plaats in een seminarievorm kan hebben, maar die anderzijds de didactische helderheid niet altijd bevordert. Ondanks deze schoonheidsfoutjes blijven beide boeken boeien tot het einde, stimuleren ze de lezer in het maken van bijkomende beschouwingen en zetten ze tot verdere lectuur aan. Ze leveren een bijdrage in de steeds maar groter wordende bibliotheek die, ondanks de eigenaardigheden van de 'meester', het werk van Lacan de gelegenheid geeft geschiedenis te maken en de toets van de kritiek te weerstaan.

Jacques DE VISSCHER